

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

การนำหลักประชาธิปไตยมาปรับใช้เพื่อสร้างความตระหนักรู้ด้านการ
ป้องกันการคุกคามทางเพศในที่ทำงาน

จัดทำโดย นายรณชัย กองบุญมา
รหัส ๖๕๑๐๒๗

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๑๐
วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ
สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

การนำหลักประชาธิปไตยมาปรับใช้เพื่อสร้างความตระหนักรู้ด้านการป้องกัน การคุกคามทางเพศในที่ทำงาน

รณชัย กองบุญมา^๑

บทนำ

ในสังคมปัจจุบัน ปัญหา Sexual Harassment หรือการคุกคามทางเพศมักมีให้เห็นอยู่บ่อยครั้ง ไม่ว่าจะเป็นภายในโรงเรียน สถานที่ทำงาน ตลอดจนสถานที่สาธารณะอื่นๆ ประกอบกับรูปแบบพฤติกรรมของการคุกคามทางเพศซึ่งแสดงออกในรูปแบบต่างๆ ส่งผลกระทบต่อผู้ถูกระทำทั้งทางร่างกายและจิตใจ สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกสถานที่และเกิดขึ้นได้กับบุคคลทุกคน ทั้งเพศชาย เพศหญิง และบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศโดยไม่จำกัด

การคุกคามทางเพศในที่ทำงานเป็นอีกสถานที่หนึ่งที่มักเจอปัญหานี้บ่อยครั้ง และเป็นสิ่งที่ยังไม่สามารถแก้ไขได้อย่างมีประสิทธิภาพ เนื่องจากในบางครั้งพฤติกรรมของการคุกคามทางเพศนั้นแสดงออกไม่ชัดเจน และผู้ถูกระทำกลับเป็นผู้ที่ถูกมองว่าเป็นฝ่ายผิด เช่น อาจถูกยึดเยียดว่าเป็นสิ่งที่คิดไปเอง ทำให้ปัญหาเรื่องการคุกคามทางเพศเป็นปัญหาที่ยังคงไม่สามารถแก้ไขได้อย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตาม จากปัญหาพฤติกรรมของการคุกคามทางเพศที่ยังคงมีให้เห็นบ่อยครั้ง สิ่งที่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ในเบื้องต้นคือ การเสริมสร้างความตระหนักรู้ให้กับคนในสังคม หรือพนักงานในสถานที่ทำงานให้มีความระมัดระวังและให้ความสำคัญกับการคุกคามทางเพศ จากกรณีดังกล่าว เราสามารถนำหลักประชาธิปไตยมาปรับใช้เพื่อสร้างความตระหนักรู้ด้านการป้องกันการคุกคามทางเพศในที่ทำงานได้ โดยการให้พนักงานเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดทำกิจกรรมต่างๆ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้พนักงานมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวซึ่งอาจส่งผลในการลดปัญหาการคุกคามทางเพศในที่ทำงานได้

^๑ ประธานเจ้าหน้าที่บริหาร บริษัท จันทวนิชย์ ซีเคียวริตี้ พรินท์ติ้ง จำกัด

หลักประชาธิปไตย

หลักการปกครองระบอบประชาธิปไตย ประกอบไปด้วยหลักสำคัญ ๕ ประการดังนี้

๑. หลักความเสมอภาค
๒. หลักสิทธิ เสรีภาพและหน้าที่
๓. หลักนิติธรรม
๔. หลักการใช้เหตุผล
๕. หลักการมีส่วนร่วมทางการเมือง

ซึ่งหลักการ ๕ ประการที่ได้กล่าวไปในข้างต้น จะมีลักษณะเป็นการปกป้องคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชนที่อยู่ภายใต้การปกครองระบอบประชาธิปไตยในรูปแบบต่างๆ เช่น การคุ้มครองสิทธิโดยคำนึงถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชน การให้ความสำคัญกับหลักความเสมอภาค หรือการส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในทางการเมืองไม่ว่าจะโดยทางตรงหรือทางอ้อม

หลักความเสมอภาค

หลักความเสมอภาคเป็นหลักการพื้นฐานที่สำคัญประการหนึ่งของการปกครองระบอบประชาธิปไตย กล่าวคือ เป็นหลักที่ยอมรับว่ามนุษย์ทุกคนนั้นต่างก็มีความเท่าเทียมกันและห้ามมิให้รัฐในฐานะที่เป็นองค์กรใช้อำนาจปกครองเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งความแตกต่างในเรื่องถิ่นกำเนิด เชื้อชาติ ภาษา เพศ อายุ ความพิการ สภาพทางกายหรือสุขภาพ สถานะของบุคคล ฐานะทางเศรษฐกิจหรือสังคม ความเชื่อทางศาสนา การศึกษาอบรม หรือความคิดเห็นในทางการเมืองอันไม่ขัดต่อบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ความสำคัญอีกประการหนึ่งของหลักความเสมอภาคคือ เป็นหลักที่ควบคุมมิให้รัฐใช้อำนาจอธิปไตยตามอำเภอใจ การกระทำของรัฐที่กระทบกระเทือนต่อสิทธิและเสรีภาพของบุคคลหากเป็นการเลือกปฏิบัติด้วยการให้ประโยชน์แก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือกลุ่มบุคคลใดโดยเฉพาะ รัฐจะต้องสามารถให้คำอธิบายอันสมเหตุสมผลได้ว่าเพราะเหตุใดจึงดำเนินการเช่นนั้น หากเป็นเหตุผลที่ไม่สามารถรับฟังได้ อาจแสดงให้เห็นได้ว่ารัฐกำลังใช้อำนาจอธิปไตยตามอำเภอใจและเป็นการเลือกปฏิบัติต่อบุคคลด้วยความไม่เป็นธรรม^๒

^๒ อภิวัฒน์ สุดสาว, หลักความเสมอภาคภายใต้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย, สืบค้นจาก

https://www.senate.go.th/assets/portals/93/fileups/272/files/S%E0%B9%88ub_Jun/8think/think16.pdf. [สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕]

หลักสิทธิ เสรีภาพและหน้าที่

หลักสิทธิเสรีภาพอันเป็นรากฐานสำคัญของระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยนั้น ได้รับอิทธิพลมาจากทฤษฎีกฎหมายธรรมชาติที่มองว่า มนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นสังคมและมนุษย์ทุกคนมีสิทธิ เสรีภาพตามธรรมชาติ รัฐไม่สามารถล่วงละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชนที่มีตามธรรมชาตินี้ได้ แต่การใช้สิทธิเสรีภาพของปัจเจกบุคคลนั้นต้องไม่กระทบต่อผู้อื่น รัฐจึงจำเป็นต้องใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการควบคุมการใช้สิทธิเสรีภาพของปัจเจกบุคคลให้อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้ ซึ่งกฎหมายที่ออกมาบังคับใช้นั้นต้องไม่ขัดกับหลักกฎหมายธรรมชาติ แต่การออกกฎหมายจำกัดสิทธิเสรีภาพนั้นต้องได้รับความยินยอมจากประชาชนหรือผู้แทนของประชาชน อันเป็นหลักประกันคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชนไม่ให้รัฐออกกฎหมายละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชน จนกลายเป็นการใช้อำนาจโดยมิชอบ และการยอมจำกัดสิทธิเสรีภาพของประชาชนก็เพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุขภายใต้อำนาจรัฐเพื่อประโยชน์สาธารณะและในกรณีจำเป็นและพอสมควรเท่านั้น^๓

คำนิยามของ “สิทธิ” ในทฤษฎีนิติศาสตร์คลาสสิกก็คือ “ประโยชน์ (interest) ของบุคคลที่กฎหมายรับรอง (recognized) และคุ้มครอง (protected) ให้ ซึ่งก่อให้เกิด “หน้าที่” (duty) แก่บุคคลอื่นที่จะต้องเคารพและปฏิบัติตาม หากไม่ปฏิบัติหน้าที่ ระบบยุติธรรมของรัฐก็จะบังคับให้ต้องปฏิบัติหรือชดใช้ค่าเสียหาย นอกจากนั้น “สิทธิ” ซึ่งใช้ในภาษาอังกฤษว่า right ยังมีนัยทางคุณค่า (value) ด้วยว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง (right) ผู้ใดไม่เคารพก็กลายเป็นผู้ผิด โดยนัยนี้สิทธิจึงมีฐานะเป็นมาตรฐานวัดความถูกต้องทางสังคมไปด้วย^๔

ส่วนคำว่า “เสรีภาพ” (Freedom) เป็นคำที่มักพบว่าถูกใช้คู่กับคำว่า “สิทธิ” เสมอ คือ “สิทธิเสรีภาพ” จนหลายคนเข้าใจว่ามีความหมายอย่างเดียวกัน ทั้งที่แท้จริงแล้วคำว่า “เสรีภาพ” หมายถึงอำนาจตัดสินใจด้วยตนเองหรือมนุษย์ที่จะเลือกดำเนินพฤติกรรมของตนเอง โดยไม่มีบุคคลอื่นใดอ้างหรืออำนาจสอดแทรกเข้ามาเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจนั้น ซึ่งก็เป็นความหมายเสรีภาพในทางปรัชญาเท่านั้น แต่แท้จริงแล้วการที่มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ในสังคมแล้วแต่ทุกคนจะตัดสินใจกระทำหรือไม่กระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดอันไม่เป็นการฝ่าฝืนต่อกฎหมาย บทบัญญัติ ที่รับรองสิทธิเสรีภาพ^๕

ในขณะที่คำว่า “หน้าที่” เป็นคำที่ใช้คู่กันกับคำว่า “สิทธิ” เนื่องจาก “สิทธิ” เป็นอำนาจที่กฎหมายให้แก่บุคคลที่มีเจตจำนง หรือเป็นประโยชน์ที่กฎหมายรับรองและคุ้มครองให้ ฉะนั้น เมื่อบุคคล

^๓ จักรกฤษณ์ กาญจนคุนย, การจำกัดสิทธิเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นของบุคคลโดยกฎหมาย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔) หน้า ๓๑.

^๔ สิทธิเสรีภาพและหน้าที่ของประชาชนชาวไทย, สืบค้นจาก <https://www.kpi.ac.th/knowledge/research/data/108> [สืบค้นเมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๖๕]

^๕ เรื่องเดียวกัน.

หนึ่งมีอำนาจ บุคคลอีกหลายคนย่อมมีหน้าที่ที่จะปฏิบัติให้เป็นไปตามอำนาจของเขา หรือหากพิจารณาในด้านประโยชน์ เมื่อบุคคลหนึ่งที่มีประโยชน์ที่กฎหมายรับรองและคุ้มครองให้ บุคคลอีกคนหนึ่งหรืออีกหลายคนก็มีหน้าที่ที่จะปฏิบัติตามเพื่อให้เป็นไปตามประโยชน์นั้นๆ^๖

หลักนิติธรรม

เป็นที่ทราบกันดีว่า “หลักนิติธรรม” (Rule of Law) ได้ถูกทำให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายอย่างเป็นระบบขึ้นครั้งแรก โดยนักกฎหมายรัฐธรรมนูญที่มีชื่อเสียงของอังกฤษคือ เอ.วี.ไดซี่ (A.V.Dicey) จากหนังสือ “Law of the Constitution” ซึ่งตีพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๘๕ แบบฉบับของหลักนิติธรรมตามทัศนะของไดซี่ แสดงออกโดยนัยสำคัญ ๓ ประการ คือ

๑. การที่ฝ่ายบริหารไม่มีอำนาจลงโทษบุคคลใดได้ตามอำเภอใจ เว้นเพียงในกรณีที่มีการละเมิดกฎหมายโดยชัดแจ้ง และการลงโทษที่จะกระทำได้นั้นจะต้องกระทำตามกระบวนการปกติของกฎหมายต่อหน้าศาลปกติของแผ่นดิน
๒. ไม่มีบุคคลใดอยู่เหนือกฎหมาย ไม่ว่าเขาผู้นั้นจะอยู่ในตำแหน่งหรือเงื่อนไขประการใดทุก ๆ คน (ไม่ว่าจะเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือบุคคลธรรมดา) ล้วนต้องตกอยู่ภายใต้กฎหมายและศาลเดียวกัน
๓. หลักทั่วไปของกฎหมายรัฐธรรมนูญหรือสิทธิขั้นพื้นฐาน (fundamental rights) ของประชาชนเป็นผลมาจากคำพิพากษาของศาลหรือกฎหมายธรรมดา มิใช่เกิดขึ้นจากการรับรองคำประกันเป็นพิเศษโดยรัฐธรรมนูญ ดังกรณีของรัฐธรรมนูญประเทศอื่น

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าหลักนิติธรรมที่ไดซี่กล่าวไว้ก็คือหลักที่ใช้กฎหมายปกครองประเทศ โดยหลักนี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบกฎหมาย Common law ที่ใช้ในประเทศอังกฤษ นั่นก็คือ

๑. ระบบ Common Law จะไม่มีการแยกกฎหมายออกเป็นกฎหมายเอกชนหรือกฎหมายมหาชน กฎหมายที่มีอยู่จะใช้กับทั้งประชาชนและเจ้าหน้าที่ของรัฐอย่างเสมอกัน
๒. ระบบ Common Law จะไม่มีการแยกศาลปกครองหรือศาลรัฐธรรมนูญออกจากศาลยุติธรรม แต่ถือว่าศาลยุติธรรมสามารถพิพากษาได้ทั้งคดีแพ่ง คดีอาญา คดีปกครอง หรือแม้แต่คดีรัฐธรรมนูญ
๓. ระบบ Common Law ถือว่าคำพิพากษาของศาลเป็นบ่อเกิดที่สำคัญของกฎหมาย ไม่ว่าจะเป็นพระราชบัญญัติหรือรัฐธรรมนูญ

^๖ เรื่องเดียวกัน.

หลักการใช้เหตุผล

คือ การใช้หลักเหตุผลมาเป็นพื้นฐานในการตัดสินใจ และหากมีการตัดสินใจปัญหาด้วยการออกเสียงต้องยอมรับมติของเสียงข้างมาก แต่ต้องเคารพสิทธิของเสียงส่วนน้อย^๗

หลักการมีส่วนร่วมทางการเมือง

การมีส่วนร่วมของประชาชน (Public Participation) หมายถึง การที่กลุ่มประชาชนหรือขบวนการที่สมาชิกของชุมชนที่กระทำการออกมาในลักษณะของการทำงานร่วมกันที่แสดงให้เห็นถึงความต้องการร่วม ความสนใจร่วม และมีความต้องการที่จะบรรลุถึงเป้าหมายร่วมกันทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง

ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชน ได้แก่

๑. ระดับการให้ข้อมูล: เป็นระดับต่ำที่สุด โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ข้อมูลแก่ประชาชน เช่น การแถลงข่าว การแจกข่าวสาร และการแสดงนิทรรศการ เป็นต้น
๒. ระดับการเปิดรับความคิดเห็นจากประชาชน: เพื่อเชิญชวนให้ประชาชนได้เข้ามาแสดงความคิดเห็นหรือให้ข้อมูล เช่น การจัดทำแบบสอบถาม การเปิดโอกาสให้ผู้ฟังได้แสดงความคิดเห็นระหว่างบรรยาย เป็นต้น
๓. ระดับการปรึกษาหารือ: เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนสามารถประเมินความก้าวหน้าหรือระบุประเด็นข้อสงสัยต่างๆ เช่น การจัดประชุม สัมมนา และการเปิดกว้างรับฟังความคิดเห็นระหว่างบรรยาย เป็นต้น
๔. ระดับการวางแผนร่วมกัน: ประชาชนมีส่วนร่วมในการวางแผน จัดเตรียมโครงการ และผลที่จะเกิดขึ้นจากการดำเนินงาน เช่น การใช้กลุ่มที่ปรึกษาที่มาจากผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อแก้ไขข้อขัดแย้ง การเจรจาทางประนีประนอม เป็นต้น
๕. ระดับการร่วมปฏิบัติ: เป็นระดับที่ผู้รับผิดชอบโครงการกับประชาชนนำโครงการไปปฏิบัติร่วมกันเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่วางไว้

^๗ องค์การบริหารส่วนตำบลสระกระโจม จังหวัดสุพรรณบุรี, หลักการสำคัญของการปกครองระบอบประชาธิปไตย, สืบค้นจาก <https://www.srakrajom.go.th/home/%E0%B8%AB%E0%B8%A5%E0%B8%B1%E0%B8%81%E0%B8%81%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%AA%E0%B8%B3%E0%B8%84%E0%B8%B1%E0%B8%8D%E0%B8%82%E0%B8%AD%E0%B8%87%E0%B8%81%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%9B%E0%B8%81%E0%B8%84%E0%B8%A3/>, [สืบค้นเมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๖๕]

๖. ระดับการควบคุมโดยประชาชน: เป็นระดับที่สูงที่สุดของการมีส่วนร่วมโดยประชาชน เพื่อแก้ไขปัญหาข้อขัดแย้งที่มีอยู่ทั้งหมด เช่น การลงประชามติ การทำประชาพิจารณ์ เป็นต้น^๘

การมีส่วนร่วมทางการเมือง หมายถึง การมีส่วนร่วมในการเมืองการปกครองของประชาชนตามสิทธิที่ระบบการเมืองและกฎหมายกำหนดให้กระทำได้ เป็นการกระทำที่ต้องเกิดขึ้นด้วยความสมัครใจของประชาชนเพื่อให้มีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายของรัฐทั้งในการเมืองการปกครองระดับท้องถิ่นและระดับชาติ อย่างไรก็ตาม แม้การมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองของประชาชนจะเป็นไปตามสิทธิที่ระบบการเมืองและกฎหมายกำหนดให้กระทำได้ เช่น อนุญาตให้ประชาชนรวมตัวเพื่อชุมนุมคัดค้าน หรือแสดงความคิดเห็นต่อนโยบายต่างๆ ของรัฐได้ แต่ก็อาจปรากฏได้ว่าการมีส่วนร่วมดำเนินไปโดยถูกต้องตามกฎหมายอาจถูกกลั่นแกล้งเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมายได้ เช่น การขู่ฆ่า ต่อบุญร้ายร่างกาย การใช้ความรุนแรง

นอกจากนี้ การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนอาจเกิดขึ้นด้วยความสมัครใจเนื่องจากความเข้าใจในสิทธิประโยชน์ที่ตนจะพึงมีพึงได้จากมีส่วนร่วมนั้น หรือเกิดขึ้นเพราะการถูกหลอกล่อโดยการชักจูง เพื่อหวังผลประโยชน์ทางการเมืองของบุคคลบางคนหรือบางกลุ่ม^๙

การคุกคามทางเพศ

การคุกคามทางเพศ (Sexual Harassment) เป็นรูปแบบของการแสดงออกด้วยเหตุแห่งเพศที่มีลักษณะการกระทำในหลายรูปแบบและมีระดับความรุนแรงที่แตกต่างกัน ซึ่งมีสาเหตุมาจากระบบสังคมและวัฒนธรรมที่ชายเป็นใหญ่และปัญหาที่ขยายวงกว้างขึ้นในปัจจุบัน การคุกคามทางเพศเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นในสังคมมาเป็นเวลานาน ซึ่งที่ผ่านมาไม่ได้รับความสนใจ จึงไม่ได้มีการแก้ไขอย่างจริงจัง ผู้เสียหายไม่ได้รับความคุ้มครองทั้งทางกฎหมายและสังคม

นับตั้งแต่มีการนำคำว่า “Sexual Harassment” มาใช้ในปี ค.ศ. ๑๙๗๖ มีการนำเอาประเด็นเรื่องการละเมิดสิทธิสตรีมาถกเถียงกันในระดับชาติ ความคิดดังกล่าวได้เปลี่ยนไปโดย

^๘ การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน, สืบค้นจาก

https://web.parliament.go.th/assets/portals/1/files/002_%E0%B8%81%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%A1%E0%B8%B5%E0%B8%AA%E0%B9%88%E0%B8%A7%E0%B8%99%E0%B8%A3%E0%B9%88%E0%B8%A7%E0%B8%A1%E0%B8%AF.pdf [สืบค้นเมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๖๕]

^๙ บทที่ ๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง, สืบค้นจาก http://grad.vru.ac.th/meeting_board/2555_03-meeting/CID/Chon/23Rungraung2.pdf, [สืบค้นเมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๖๕]

เห็นว่าการคุกคามทางเพศถือเป็นการละเมิดสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานและมีผลกระทบต่อผู้เสียหายและสังคม

ประเด็นสำคัญคือผู้เสียหายไม่กล้าเปิดเผยให้ผู้อื่นทราบถึงการกระทำที่เกิดขึ้นเพราะความอับอายและความหวาดกลัว โดยผู้เสียหายมักเป็นฝ่ายถูกตำหนิว่าเป็นฝ่ายยั่วเย้าเชื่อเชียวรวมทั้งการที่สังคมไทยไม่ถือว่าการล่วงเกินทางเพศเป็นเรื่องเสียหายร้ายแรงจึงไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร เว้นแต่จะเป็นเรื่องร้ายแรง เช่น การข่มขืนกระทำชำเรา การโหมหนุ่ย และการกระทำอนาจาร เป็นต้น^{๑๐}

ความหมายของการคุกคามทางเพศ

การคุกคามทางเพศสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคือ ๑. ความหมายโดยทั่วไป ๒. ความหมายในทางกฎหมาย

๑. ความหมายโดยทั่วไป

พฤติกรรมการคุกคามทางเพศตามความหมายโดยทั่วไป หมายถึง พฤติกรรมที่ไม่ได้รับการเชื่อเชียว โดยมีลักษณะที่ผู้กระทำแสวงหาผลประโยชน์ในทางเพศที่มีผลกระทบต่อความเป็นอยู่ส่วนตัวของผู้ถูกระทำซึ่งเป็นสิทธิในเนื้อตัวร่างกายที่บุคคลทุกคนมีมาแต่กำเนิด ดังนั้น ไม่ว่าพฤติกรรมดังกล่าวจะเกิดขึ้นกับผู้หญิงหรือผู้ชายก็ถือได้ว่าเป็นการเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศแล้วทั้งสิ้น เนื่องจากผู้กระทำได้นำเอาเรื่องเพศของผู้ถูกระทำมาเป็นสาระสำคัญในการคุกคามบุคคลอื่น ในส่วนของพฤติกรรมที่แสดงออกนั้นอาจมีรูปแบบในการจ้องมอง การสัมผัสร่างกาย การใช้คำพูดวิพากษ์วิจารณ์ การเรียกร้องให้ยินยอมกับพฤติกรรมทางเพศที่แสดงออกอย่างเปิดเผยและเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสม การนัดหมายไปทำกิจกรรมต่างๆ หลายครั้งโดยอีกฝ่ายไม่ต้องการ การร้องขอให้มีเพศสัมพันธ์ด้วย หรือการข่มขืนกระทำชำเราผู้อื่น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าความหมายโดยทั่วไปของพฤติกรรมการคุกคามทางเพศนั้นเป็นลักษณะของพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์และเป็นพฤติกรรมที่ไม่อาจจะยอมรับได้ อย่างไรก็ตาม ความหมายดังกล่าวเกิดขึ้นโดยการตีความซึ่งขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมของสังคมที่มีความแตกต่างกัน การให้ความหมายของพฤติกรรมการคุกคามทางเพศจึงต้องพิจารณาโดยอาศัยความรู้สึก

^{๑๐} สมสรณ์ อธิเวสส์, การคุกคามทางเพศบนสังคมเครือข่าย SEXUAL HARASSMENT ON SOCIAL NETWORK, สืบค้นจาก <https://he02.tcithaijo.org/index.php/Veridian-E-Journal/article/view/17887> [สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๕]

ของผู้ถูกระทำเป็นสำคัญและจะต้องจำกัดเฉพาะพฤติกรรมการกระทำที่ผู้ถูกระทำไม่ต้องการหรือไม่ยินยอมเท่านั้น^{๑๑}

๒. ความหมายในทางกฎหมาย

องค์การสหประชาชาติโดยคณะกรรมการว่าด้วยการเลือกปฏิบัติต่อสตรี (Committee on the Elimination of All Forms Discrimination Against Woman – CEDAW Committee) ได้อธิบายพฤติกรรมที่เป็นการคุกคามทางเพศในทางกฎหมายไว้ว่า เป็นพฤติกรรมที่ผู้ถูกระทำไม่พึงปรารถนา (Unwelcome) และไม่ต้องการ (Unwanted) ซึ่งอาจมีลักษณะของพฤติกรรมในรูปแบบของการกระทำด้วยวาจา การแสดงกิริยาท่าทางต่างๆ การสัมผัสหรือจับต้องร่างกาย รวมถึงการสร้างบรรยากาศสิ่งแวดล้อมที่ไม่ต้องการ^{๑๒}

อีกทั้งยังปรากฏความหมายของการคุกคามทางเพศในทางกฎหมายในข้อบังคับที่มีฐานะเป็นกฎหมายลำดับรองซึ่งบังคับใช้ภายในสหภาพยุโรป Directive 2006/54/EC Article 2 กล่าวโดยสรุปได้ว่า “การล่วงเกินทางเพศ” หมายถึง การแสดงออกที่ไม่พึงปรารถนา ไม่ว่าจะกระทำด้วยวาจา หรือการกระทำอย่างอื่นซึ่งเกี่ยวพันในเรื่องเพศ โดยมีวัตถุประสงค์ที่ละเมิดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์เพื่อก่อให้เกิดความกลัว สร้างศัตรู สร้างความเสียหาย ทำให้อับอาย หรือสร้างสภาพแวดล้อมที่ไม่ต้องการให้เกิดขึ้น

นอกจากนั้น คณะกรรมการว่าด้วยความเสมอภาคของโอกาสในการทำงาน สหรัฐอเมริกา (The Equal Employment Opportunity Commission: EEOC) ยังได้กำหนดคำจำกัดความของการคุกคามทางเพศซึ่งเป็นการกระทำที่ละเมิดต่อกฎหมายว่าหมายถึง การยื่นข้อเสนอทางเพศ เรียกร้องเพื่อผลประโยชน์ทางเพศที่ไม่น่ายินดี การเชื้อเชิญร้องขอเพื่อความพึงพอใจในทางเพศ และการกระทำอื่นๆ โดยกระทำทางกายและทางวาจาในทางเพศอันไม่พึงปรารถนา^{๑๓}

จากความหมายทางกฎหมายข้างต้นนี้ อาจกล่าวสรุปได้ว่า การคุกคามทางเพศหมายถึง การกระทำที่ไม่พึงปรารถนา ไม่ว่าจะกระทำด้วยวาจา กิริยาท่าทาง การสัมผัสทางร่างกาย หรือการกระทำอย่างอื่นที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ รวมทั้งการสร้างสภาพแวดล้อมที่ไม่ต้องการให้เกิดขึ้น โดยมี

^{๑๑} ปารีฉัตร รัตนากาญจน์, (๒๕๕๑), การล่วงเกิน คุกคาม หรือก่อให้เกิดความเดือดร้อนรำคาญทางเพศต่อสตรีในที่ทำงาน: รูปแบบหนึ่งของการเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศ, วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต, คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หน้า ๕๑ – ๕๒.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๓} เจนวิทย์ นवलแสง, ภัทราภรณ์ เกษตรสาระ และอชิรญา ภู่งงคร, (๒๕๕๙), ความรับผิดชอบทางอาญาและการเยียวยาผู้เสียหายจากการคุกคามทางเพศ ศึกษากรณีประเทศไทย สหพันธ์รัฐเออร์เมนี และเครือรัฐออสเตรเลีย, วารสารการเมือง การบริหาร และกฎหมาย, หน้า ๓๒๕ – ๓๖๘.

เจตนาละเมิดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์โดยการลดคุณค่าความเป็นคนของบุคคลอื่น ก่อให้เกิดความกลัว อับอาย หรือก่อให้เกิดความเสียหายใดๆ ซึ่งผู้ถูกระงับไม่ต้องการให้เกิดการกระทำเช่นนั้น^{๑๔}

รูปแบบของพฤติกรรมการคุกคามทางเพศ

ในส่วนของรูปแบบของพฤติกรรมการคุกคามทางเพศ โดยเป็นความรุนแรงทางเพศที่แสดงออก ในรูปแบบต่างๆ ซึ่งส่งผลกระทบต่อผู้ถูกระงับทั้งทางร่างกายและจิตใจ สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกสถานที่ และเกิดขึ้นได้กับบุคคลทุกคน ทั้งเพศชาย เพศหญิง และบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศโดยไม่จำกัด ฉะนั้น ภัยอันตรายที่อาจเกิดขึ้นได้จากพฤติกรรมดังกล่าวจึงไม่สำคัญว่าสถานที่นั้นปลอดภัยหรือไม่ แต่ได้ กลายเป็นเรื่องของโอกาสในการก่อเหตุของผู้กระทำมากกว่าลักษณะของสถานที่เกิดเหตุ โดยรูปแบบ พฤติกรรมอาจเกิดขึ้นได้ดังต่อไปนี้^{๑๕}

๑. การกระทำทางสายตา คือ การจ้องมองร่างกายที่สื่อไปในทางเพศ มองซ่อนใต้กระโปรง มองหน้าอก หรือมองจ้องลงไปคอเสื้อจนทำให้ผู้ถูกมองรู้สึกอึดอัด อับอาย ไม่สบายใจ หรือบุคคลที่อยู่ในบริเวณนั้นมีความรู้สึกเช่นเดียวกัน
๒. การกระทำด้วยวาจา คือ การกระทำที่สื่อไปในทางเพศซึ่งมีการแสดงออกด้วยวาจา เช่น การชักชวนให้กระทำการใดๆ ในที่ลับตาคน ชักชวนหรือเชื้อเชิญให้ร่วมเพศสัมพันธ์อย่าง ซ้ำๆ ซึ่งผู้ถูกระงับไม่ต้องการ หรือการส่งจดหมายที่มีข้อความไม่เหมาะสมในทางเพศ เป็นต้น
๓. การกระทำทางกาย คือ การสัมผัสทางกายที่มีลักษณะสื่อไปในทางเพศไม่ว่าจะเป็นการ ติดตาม ฝ้ามอง หรือสะกดรอยตามและเข้าใกล้ชิด เพื่อต้องการสัมผัสร่างกาย ลูบคลำ การถูไถร่างกายผู้ถูกระงับอย่างมีนัยทางเพศ การฉวยโอกาสกอดรัดแตะเนื้อต้องตัวหรือ ฉวยโอกาสสัมผัสทางกายอื่นใดที่ไม่พึงประสงค์โดยที่ผู้ถูกระงับไม่ต้องการ รวมทั้งการ แสดงพฤติกรรมที่สื่อไปในทางเพศโดยใช้มือหรือการเคลื่อนไหวร่างกาย เป็นต้น
๔. การกระทำด้วยวิธีอื่นใด เช่น การเฝ้าติดตามผู้ถูกระงับเพื่อโชว์ของลับหรืออวัยวะเพศ หรือการโชว์ภาพการร่วมเพศ รวมทั้งการส่งของลามกไปให้ผู้ถูกระงับเป็นประจำ เป็นต้น
๕. การกระทำทางเพศที่มีลักษณะเป็นการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นการสัญญาที่จะให้ผลประโยชน์ต่างๆ หากผู้ถูกล่วงละเมิดทางเพศหรือถูกคุกคามทางเพศยอมมี เพศสัมพันธ์ เช่น การขอให้ไปค้ำคืนด้วย ขอให้มีเพศสัมพันธ์ด้วย หรือขอให้ทำอย่างอื่นที่ เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศ รวมถึงการข่มขู่ในเรื่องความรุนแรงทางเพศอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น

^{๑๔} บทที่ ๒ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับกรณีการคุกคามทางเพศโดยการเฝ้าติดตาม ก่อให้เกิดความเดือดร้อนรำคาญ และข่มขู่. สืบค้นจาก <http://dspace.spu.ac.th/bitstream/123456789/5529/9/%E0%B8%9A%E0%B8%97%E0%B8%97%E0%B8%B5%E0%B9%88%202%20.pdf>

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน.

การข่มขู่ว่าจะทำร้าย การบังคับให้มีสัมพันธทางกาย รวมถึงการข่มขืนหรือพยายามข่มขืน กระทำซ้ำเรา เป็นต้น

๖. การกระทำผ่านทางสื่ออินเทอร์เน็ต คือการใช้อินเทอร์เน็ตเป็นเครื่องมือในการทำร้ายผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นการส่งไปรษณีย์อิเล็กทรอนิกส์หรืออีเมล (E-mail) การสนทนาทั้งในรูปแบบไม่เห็นภาพคู่สนทนาหรือที่เรียกว่า “ห้องสนทนา (Chatroom)” และการสนทนาในรูปแบบที่เห็นภาพเคลื่อนไหวของคู่สนทนาหรือที่เรียกว่า “Video Call” รวมทั้งกรณีการติดต่อสื่อสารผ่านทางสังคมออนไลน์ (Social Media) ในช่องทางต่างๆ เช่น การติดต่อกุ๊กคามโดยใช้ถ้อยคำในเรื่องทางเพศที่ไม่เหมาะสมผ่านทางอินเทอร์เน็ต การแอบถ่ายรูปร่างผู้ถูกระทำและนำรูปภาพนั้นไปเผยแพร่บนอินเทอร์เน็ตโดยปราศจากความยินยอมหรือการส่งภาพลามกอนาจารผ่านช่องสนทนาทางสื่ออินเทอร์เน็ต เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นการใช้อินเทอร์เน็ต อีเมล หรืออุปกรณ์อื่นใด ที่เกี่ยวกับการสื่อสารผ่านระบบอินเทอร์เน็ตเพื่อที่จะรบกวน ก่อกวน รังควาน โดยมีวัตถุประสงค์ที่ไม่สมควรในเรื่องทางเพศ
๗. การกระทำโดยใช้เทคโนโลยี เป็นรูปแบบของการคุกคามซึ่งมีวิธีการที่สามารถกระทำได้ไม่ยุ่งยาก เป็นรูปแบบที่ทำให้ผู้กระทำได้เห็นและรับรู้ในทุกๆ อิริยาบถของเหยื่อผ่านจอแสดงผลที่ผู้กระทำนั้นได้ทำการติดตั้งหรือเครื่องส่งสัญญาณติดตามตัว ไม่ว่าจะเป็นที่อยู่อาศัยหรือสถานที่ทำงานของผู้ถูกระทำ ซึ่งการกระทำในรูปแบบนี้จะทำให้ผู้ถูกระทำนั้นรู้สึกว่าคุณเองอยู่ในสถานการณ์ที่ไม่ปลอดภัยและกระทบต่อความเป็นส่วนตัว นอกจากนี้ การกระทำดังกล่าว ผู้กระทำยังสามารถที่จะบันทึกเสียง ภาพ และภาพเคลื่อนไหวของเหยื่อได้อีกด้วย

ปัญหาของการคุกคามทางเพศในที่ทำงาน

ด้วยรูปแบบของการคุกคามทางเพศที่กล่าวไปในข้างต้น จะเห็นได้ว่ามีหลากหลายรูปแบบ โดยมีทั้งในลักษณะที่แสดงออกอย่างชัดเจน และลักษณะของการกระทำที่ไม่ชัดเจนแต่อาจก่อให้เกิดความไม่สบายใจให้แก่ผู้ถูกระทำ เช่น การมองจ้องลงไปที่คอเสื้อจนทำให้ผู้ถูกมองรู้สึกอึดอัด อับอาย ไม่สบายใจ หรือการสัมผัสทางกายที่มีลักษณะส่อไปในทางเพศไม่ว่าจะเป็นการติดตาม ฝึ่มอง หรือสะกดรอยตามและเข้าใกล้ชิด ซึ่งการกระทำในรูปแบบหลังนั้นมักก่อให้เกิดปัญหามากกว่า เนื่องจากการแสดงออกที่ไม่ชัดเจน แต่มีผลกระทบเป็นอย่างมากต่อผู้ถูกระทำ ดังนั้น หากเกิดกรณีดังกล่าวในที่ทำงานอาจเกิดปัญหาได้ เช่น เพื่อนร่วมงานอาจบอกว่าเหยื่อวิตกไปเอง ทำให้ผู้ถูกระทำจะต้องมีการประเมินพฤติกรรมใหม่ ก่อให้เกิดความไม่มั่นใจว่าการกระทำเหล่านั้นถือเป็นการคุกคามทางเพศหรือไม่ จากปัญหาด้านการตีความของการกระทำดังกล่าวส่งผลให้การแก้ไขปัญหาในประเด็นการคุกคามทางเพศในที่

ทำงาน เนื่องจากการกระทำดังกล่าวอาจไม่ชัดเจนทำให้ไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะลงโทษหากมีการออกกฎหรือระเบียบลงโทษพนักงานที่กระทำการคุกคามทางเพศในที่ทำงาน

นอกจากนี้ การคุกคามทางเพศในที่ทำงานนั้นอาจเกิดขึ้นได้กับทุกเพศไม่คำนึงถึงเฉพาะเพศหญิงเท่านั้น ซึ่งการสร้างความตระหนักรู้ด้านการป้องกันการคุกคามทางเพศในที่ทำงานจึงควรเข้าถึงกับพนักงานทุกคน ไม่จำกัดเพียงเฉพาะพนักงานกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น

การนำหลักประชาธิปไตยมาปรับใช้เพื่อสร้างความตระหนักรู้ด้านการป้องกันการคุกคามทางเพศในที่ทำงาน

หลักประชาธิปไตยเป็นหลักการที่สามารถนำมาปรับใช้ได้กับทุกสังคม เช่นเดียวกับในกรณีของประเด็นการป้องกันการคุกคามทางเพศในสถานที่ทำงาน เราสามารถนำหลักประชาธิปไตยมาสร้างความตระหนักรู้เพื่อป้องกันการเกิดปัญหาดังกล่าวได้ โดยอาจเน้นให้มีการจัดทำกิจกรรมและให้พนักงานทุกคนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรม โดยอาจแบ่งเป็นลำดับขั้นดังนี้

๑. การให้ข้อมูล: เน้นการให้ข้อมูลเพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องของการคุกคามทางเพศให้แก่พนักงาน
๒. การเปิดรับความคิดเห็นจากพนักงาน: เช่น การจัดทำแบบสอบถามสำหรับการจัดทำกิจกรรมด้านการสร้างความตระหนักรู้เพื่อป้องกันการถูกคุกคามทางเพศในที่ทำงาน
๓. ระดับการวางแผนร่วมกัน: อาจมีการจัดกลุ่มเพื่อรับฟังความคิดเห็นและวางแผนในการกำหนดนโยบายด้านการป้องกันการถูกคุกคามทางเพศในที่ทำงาน
๔. ระดับการร่วมปฏิบัติ: ส่งเสริมการจัดกิจกรรมเพื่อรณรงค์ให้พนักงานตระหนักถึงความจำเป็นด้านการแสดงออกในที่ทำงานเพื่อไม่ก่อให้เกิดพฤติกรรมการถูกคุกคามทางเพศ

โดยเนื้อหาของการจัดกิจกรรมควรมีการให้ความรู้เรื่องสิทธิขั้นพื้นฐานซึ่งเป็นหลักการที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาด้านการคุกคามทางเพศ เพื่อให้พนักงานเคารพในสิทธิเนื้อตัวร่างกายของผู้ร่วมงาน และเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจเพื่อให้พนักงานเข้าใจว่าการเคารพสิทธิของผู้อื่นควรเป็นหน้าที่ที่พนักงานต้องปฏิบัติ นอกจากนี้ ในการกำหนดด้านนโยบาย บริษัทควรมีการออกกฎเพื่อลงโทษพนักงานที่กระทำการคุกคามทางเพศแก่ผู้ร่วมงานให้ชัดเจน เพื่อแสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญของประเด็นดังกล่าวภายในสถานที่ทำงานอีกด้วย

บทสรุป

การคุกคามทางเพศในสถานที่ทำงานเป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นได้บ่อยครั้ง ซึ่งปัญหาของการคุกคามทางเพศในที่ทำงานคือการแสดงออกที่ไม่ชัดเจนของผู้กระทำแต่ส่งผลกระทบต่อด้านจิตใจให้แก่ผู้ถูกรบกวนเป็นอย่างมาก ดังนั้น การแก้ไขปัญหาด้านการคุกคามทางเพศในสถานที่ทำงานจึงควรนำเอาหลักประชาธิปไตยมาปรับใช้ กล่าวคือ การนำหลักการย่อยๆ ของหลักประชาธิปไตยมาเป็นส่วนหนึ่งในการรณรงค์และสร้างความตระหนักรู้ด้านการคุกคามทางเพศในที่ทำงาน เช่น การใช้หลักการมีส่วนร่วมเข้ามาเป็นหนึ่งในกิจกรรมที่ให้พนักงานเข้าร่วม โดยมีเนื้อหาที่ให้พนักงานเข้าใจในสิทธิขั้นพื้นฐานหรือศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นหลักการพื้นฐานของการเคารพในสิทธิเนื้อตัวร่างกายของผู้อื่น ซึ่งการให้พนักงานเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมอาจส่งผลให้พนักงานมีความตระหนักรู้ในประเด็นของการคุกคามทางเพศในสถานที่ทำงานมากขึ้น อันจะช่วยลดปัญหาดังกล่าวในสถานที่ทำงานได้

บรรณานุกรม

หนังสือ

จักรกฤษณ์ กาญจนศุภย์, การจำกัดสิทธิเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นของบุคคลโดยกฎหมาย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔) หน้า ๓๑.
 เจนวิทย์ นวลแสง, ภัทรารักษ์ เกษตรสาระ และอชิรญา ภู่งงศกร, (๒๕๕๙), ความรับผิดชอบทางอาญาและการเยียวยาผู้เสียหายจากการคุกคามทางเพศ ศึกษากรณีประเทศไทย สหพันธ์รัฐเออร์มนี และเครือข่ายสตรีเอเชีย,วารสารการเมือง การบริหาร และกฎหมาย, หน้า ๓๒๕ – ๓๖๘.
 ปาริฉัตร รัตนกาญจน์, (๒๕๕๑), การล่วงเกิน คู่ความ หรือก่อให้เกิดความเดือดร้อนรำคาญทางเพศต่อสตรีในที่ทำงาน: รูปแบบหนึ่งของการเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศ, วิทยานิพนธ์ นิติศาสตรมหาบัณฑิต, คณะ นิติศาสตรมหาวิทาลัยธรรมศาสตร์, หน้า ๕๑ – ๕๒.

อินเทอร์เน็ต

การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน, สืบค้นจาก

https://web.parliament.go.th/assets/portals/1/files/002_%E0%B8%81%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%A1%E0%B8%B5%E0%B8%AA%E0%B9%88%E0%B8%A7%E0%B8%99%E0%B8%A3%E0%B9%88%E0%B8%A7%E0%B8%A1%E0%B8%AF.pdf.

บทที่ ๒ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับกรณีการคุกคามทางเพศโดยการเฝ้าติดตาม ก่อให้เกิดความเดือดร้อนรำคาญและข่มขู่, สืบค้นจาก

<http://dspace.spu.ac.th/bitstream/123456789/5529/9/%E0%B8%9A%E0%B8%97%E0%B8%97%E0%B8%B5%E0%B9%88%202%20.pdf>.

บทที่ ๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง, สืบค้นจาก

http://grad.vru.ac.th/meeting_board/2555_03-meeting/CID/Chon/23Rungraung2.pdf.

สมสรรค์ อธิเวสส์, การคุกคามทางเพศบนสังคมเครือข่าย SEXUAL HARASSMENT ON SOCIAL NETWORK,

สืบค้นจาก <https://he02.tci-thaijo.org/index.php/Veridian-E-Journal/article/view/17887>.

สิทธิเสรีภาพและหน้าที่ของประชาชนชาวไทย, สืบค้นจาก

<https://www.kpi.ac.th/knowledge/research/data/108>.

องค์การบริหารส่วนตำบลสระกระโจม จังหวัดสุพรรณบุรี, หลักการสำคัญของการปกครองระบอบประชาธิปไตย, สืบค้นจาก

<https://www.srakrajom.go.th/home/%E0%B8%AB%E0%B8%A5%E0%B8%B1%E0%B8%81%E0%B8%81%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%AA%E0%B8%B3%E0%B8%84%E0%B8%B1%E0%B8%8D%E0%B8%82%E0%B8%AD%E0%B8%87%E0%B8%81%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%9B%E0%B8%81%E0%B8%84%E0%B8%A3/>.

อภิวัฒน์ สุตสาว, หลักความเสมอภาคภายใต้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย, สืบค้นจาก

https://www.senate.go.th/assets/portals/93/fileups/272/files/S%E0%B9%88ub_Jun/8think/think16.pdf.